

Słownik filozoficzny: neoliberalizm

- [Wprowadzenie](#)
- [Zastanów się](#)
- [Prezentacja multimedialna](#)
- [Audiobook](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Jan Paweł II, *Centesimus annus*, s. 48.
- Źródło: Ayn Rand, *Cnota egoizmu*, Poznań 2000.
- Źródło: Ayn Rand, *Powrót człowieka pierwotnego*, Poznań 2003.
- Źródło: Friedrich August von Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, Kraków 1998.
- Źródło: Friedrich August von Hayek, *Konstytucja wolności*, Wrocław 1987.

Słownik filozoficzny: neoliberalizm

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Czy istnienie wolnego rynku sprawia, że ludzie zachowują się racjonalnie i odpowiedzialnie, by chronić i pomnażać swoje dobra? Czy brak ingerencji państwa, ograniczenie jego roli do niezbędnego minimum stwarza jednostkom możliwości rozwoju, zapewniając im wolność? Czy też cała odpowiedzialność zostaje przerzucona na jednostkę, która pozostaje bez ochrony? Czy można uznać za nowoczesne państwo, które nie stara się niwelować społecznych nierówności i nadzorować rynku, chociażby poprzez zapobieganie monopolom? Neoliberalizm pojawił się po Wielkim Kryzysie 1930 roku, który mocno podważył idee liberalizmu. Poszukiwanie nowej wizji projektu liberalnego wynikało także z rosnącego zagrożenia, jakie niosły ze sobą idee totalitarne. Wydaje się, że dyskusja nad takim projektem trwa do dzisiaj.

Twoje cele

- Opisziesz genezę i założenia neoliberalizmu.
- Przedstawisz stanowiska najważniejszych twórców myśli neoliberalnej.
- Wskażesz doktryny opozycyjne wobec neoliberalizmu.

- Rozpoznasz w tekstach źródłowych wartości właściwe myśli neoliberalnej.

Zastanów się

Rozważmy następujące problemy

Polecenie 1

Zastanów się i opisz sytuację z życia codziennego, której bohaterowie mieliby do czynienia z postawą neoliberalną. Zanotuj cechy charakterystyczne dla tej postawy. Czym neoliberalizm może się różnić od liberalizmu?

Postawa neoliberalna charakteryzuje się:

Polecenie 2

Zastanów się, czy postawa neoliberalna jest ci bliska, czy raczej twoje poglądy są od niej dalekie. Wyjaśnij, dlaczego możesz lub z jakich powodów nie możesz się z nią utożsamić.

Polecenie 3

Zapoznaj się z definicją neoliberalizmu. Zapisz, co jest głównym założeniem tej doktryny oraz kto należy do jej zwolenników.

Definicja: Neoliberalizm

(gr. *neos* – nowy i łac. *liberalis* – wolnościowy) to kierunek myśli politycznej i filozoficznej zakładający tolerancję, wolność dla innych poglądów, a także wolność gospodarczą. Neoliberalizm wyłonił się po II wojnie światowej jako wersja liberalizmu klasycznego, kładąca nacisk na aspekt ekonomiczny. Neoliberalizm opowiada się za ograniczeniem interwencjonizmu państwowego, traktuje wolny rynek i konkurencję jako podstawowe gwarancje wolności jednostki i fundament liberalnego państwa. Neoliberalizm przykładą też dużą wagę do rozwoju międzynarodowych stosunków handlowych i gospodarczych, traktując je jako gwarancję pokoju. Według założeń neoliberalizmu państwo ma wykonywać tylko funkcje niezbędne i działać w oparciu o zasadę *laissez-faire* (fr. – pozwólcie czynić). Neoliberalizm zgadza się na ochronę zewnętrzną państwa i dysponowania przymusem wewnętrznym przez państwo (utrzymywanie wojska, policji i wymiaru sprawiedliwości). Centrum myśli neoliberalnej stanowi indywidualizm i wolność ujmowana negatywnie. Skrajny indywidualizm prezentowali np. L. von Mises, A.F. von Hayek, M. Friedman, J. Buchanan, D. Gauthier czy R. Nozick, natomiast bardziej umiarkowany np. R. Aron.

Główne założenia neoliberalizmu...

Zwolennicy neoliberalizmu to...

Polecenie 4

Stwórz mapę myśli wokół pojęcia *neoliberalizm*, która pomoże ci uporządkować dotychczasowe przemyślenia. Z czym jeszcze kojarzy ci się to słowo? Zapisuj hasła, poglądy, przykłady zachowań, tytuły książek i filmów, imiona bohaterów, postaci historycznych, świata polityki, kultury. Wrócisz do tego zadania pod koniec lekcji.

Prezentacja multimedialna

Polecenie 1

Zapoznaj się informacjami dotyczącymi neoliberalizmu, a następnie odpowiedz na pytania:

- Opisz, jak formowała się doktryna neoliberalizmu.
- W opozycji do jakich doktryn formułował się neoliberalizm?

Kliknij, aby uruchomić w trybie pełnoekranowym.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/P14ljWfdJ>

Centesimus annus

Działalność gospodarcza, zwłaszcza w zakresie gospodarki rynkowej, nie może przebiegać w próżni instytucjonalnej, prawnej i politycznej. Przeciwnie, zakłada ona poczucie bezpieczeństwa w zakresie gwarancji indywidualnej wolności i własności, a ponadto stabilność pieniądza oraz istnienie sprawnych służb publicznych. Naczelnym zadaniem Państwa jest więc zagwarantowanie tego bezpieczeństwa tak, by człowiek, który pracuje i wytwarza, mógł korzystać z owoców tej pracy, a więc znajdował bodziec do wykonywania jej skutecznie i uczciwie. Brak tego poczucia bezpieczeństwa, towarzysząca mu korupcja władz publicznych i mnożenie się niewłaściwych źródeł wzbogacenia i łatwych zysków opartych na działaniach nielegalnych czy po prostu spekulacji, jest dla rozwoju i dla porządku gospodarczego jedną z głównych przeszkód.

Jan Paweł II, *Centesimus annus*, 48.

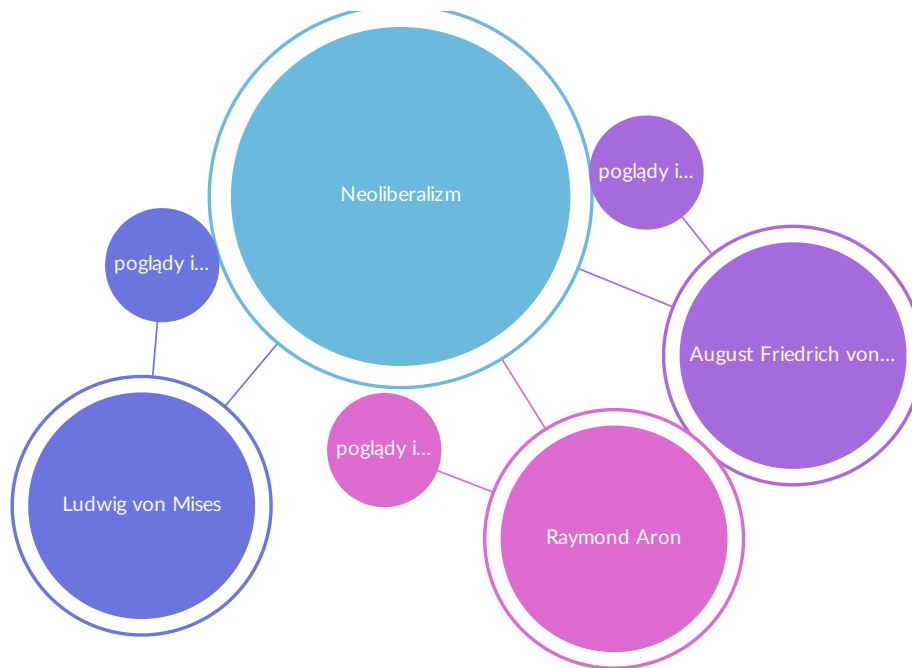
Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Polecenie 2

Co jest – według Jana Pawła II – przeszkodą w rozwoju gospodarki? Jak oceniasz tę myśl?

Polecenie 3

Aby podsumować dotychczasową wiedzę, stwórz notatkę o postaciach neoliberalizmu. Uzupełnij mapę myśli o informacje znalezione w tekście.

Słownik

laissez-faire

(fr. *pozwólcie czynić*) pogląd, według którego nie powinno się mnożyć ponad potrzebę bytów państwowych

wolność materialna

pogląd, według którego człowiek po zapewnieniu pewnego minimum socjalnego może dopiero doświadczać prawdziwej wolności

wolność negatywna

wolność od przymusu ze strony państwa jak i innych podmiotów

Audiobook

Polecenie 1

Wysłuchaj audiobooka i odpowiedz na pytanie, co jest głównym założeniem neoliberalizmu: wspólnota czy indywidualizm? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/P14ljWfdJ>

Ayn Rand

Cnota egoizmu

Socjalizm buduje się na podwalinach z ludzkich ciał. Na wierzchołku tej budowli stoi pomnik władcy. Władca wali się w piersi i patrzy w górę, domagając się prestiżu od pustego, bezgwiezdneho nieba. (...)Prawa jednostki są środkiem umożliwiającym podporządkowanie społeczeństwa prawom moralnym. (...)Jednym z najwymowniejszych przejawów bankructwa dzisiejszej kultury jest postawa wobec zagadnień moralnych, która stała się ostatnio modna. Najkrócej wyraża ją powiedzenie: „Nie ma czerni, ani bieli, istnieje tylko szarość”.

Ayn Rand

Powrót człowieka pierwotnego

(...) nader interesujące jest spotkanie się w tym kontekście stwierdzenia, że rozum prowadzi do indywidualizmu i konkurencji, tj. kapitalizmu (i jest jego fundamentem). Wrogowie kapitalizmu o tym wiedzą. Jego rzekomi przyjaciele wciąż wiją się jak piskorze, próbując uniknąć tej wiedzy. Pozwolę sobie przypomnieć, że rozum jest zdolnością identyfikowania i integrowania materiału dostarczanego przez ludzkie zmysły, tj. jedynym dostępnym człowiekowi sposobem pojęcia rzeczywistości i osiągnięcia wiedzy; dlatego odrzucenie rozumu

oznacza, że człowiek powinien działać bez względu na fakty i/albo wbrew rzeczywistości.

Friedrich August von Hayek

Indywidualizm i porządek ekonomiczny

Jakie zatem są istotne cechy charakterystyczne prawdziwego indywidualizmu? Trzeba po pierwsze, powiedzieć, że jest to teoria społeczeństwa, próba zrozumienia sił determinujących społeczne życie człowieka, a dopiero w dalszej kolejności zespół maksym politycznych wyprowadzonych z tej koncepcji społeczeństwa. Sam ten fakt powinien wystarczyć do usunięcia najbliższego z potocznych nieporozumień, mianowicie przekonania, że indywidualizm postuluje (lub zakłada jako podstawę argumentacji) istnienie izolowanych czy samowystarczalnych jednostek, zamiast brać za punkt wyjścia ludzi, których cała natura i charakter są określone ich egzystencją w społeczeństwie. Gdyby tak było, indywidualizm rzeczywiście nie wnosiłby nic do naszego rozumienia społeczeństwa. Jego podstawowe twierdzenie jest całkiem inne: głosi on, że jedyną drogą do zrozumienia zjawisk społecznych jest zrozumienie działań podejmowanych przez jednostki, działań nakierowanych na innych ludzi i uzależnionych od ich oczekiwanego zachowania. Argument ten jest skierowany w pierwszym rzędzie przeciw ściśle kolektywistycznym teoriom społeczeństwa, które roszczą sobie pretensje do pojmowania społecznych całości w rodzaju społeczeństwa itd. jako bytów *sui generis*, istniejących niezależnie od składających się na nie jednostek. W następnym jednak kroku indywidualistyczna analiza społeczeństwa jest skierowana przeciw racjonalistycznemu pseudoindywidualizmowi, również prowadzącemu do praktycznego kolektywizmu. Stwierdza się mianowicie, że śledząc połączone wyniki działań indywidualnych odkrywamy, iż wiele spośród instytucji, na których opierają się ludzkie osiągnięcia, wyłoniło się i działa bez udziału umysłu, który by je zaprojektował czy nimi kierował; iż – jak sformułował to Adam Ferguson – „narody przypadkowo znajdują rozwiązania, które choć rzeczywiście są wynikami ludzkiego działania, nie są wynikami ludzkiego projektu”; iż – wreszcie – spontaniczna współpraca wolnych ludzi tworzy rzeczy większe, niż ich indywidualne umysły są w stanie w pełni pojąć. (...) Można by nawet powiedzieć, że pierwsza z tych koncepcji wynika z ostrej świadomości ograniczeń jednostkowego rozumu, skłaniającej do postawy pokory wobec bezosobowych i anonimowych

procesów społecznych, poprzez które jednostki są w stanie dokonać rzeczy większych, niż na to pozwala ich wiedza, podczas gdy druga koncepcja wynika z przesadnej wiary w moc jednostkowego rozumu oraz – stanowiącej jej konsekwencję – pogardy dla wszystkiego, co nie było przez niego świadomie zaplanowane lub też nie jest dla niego w pełni uchwytnie. To antyracjonalistyczne podejście, traktuje człowieka nie jako istotę wysoce racjonalną i inteligentną, lecz bardzo irracjonalną i ułomną, której jednostkowe błędy są korygowane wyłącznie w toku procesów społecznych, oraz zmierzające do możliwie najlepszego wykorzystania tak bardzo niedoskonałego materiału... (...) Kontrastu „indywidualizmu” kartezjańskiego czy racjonalistycznego z tą koncepcją nie potrafię zilustrować lepiej, niż cytując słynny fragment drugiej części Rozprawy o metodzie. Descartes stwierdza, że „często dziełom złożonym z wielu części i wykonywanym ręką różnych mistrzów brak tej doskonałości, jaką znajdujemy w dziełach wypracowanych przez jednego”. To jednak, co nas tutaj rzeczywiście interesuje, to fakt, że koncepcja ta (racjonalistyczna), choć również znana pod nazwą indywiduizmu, w dwóch zasadniczych punktach pozostaje w całkowitej sprzeczności z prawdziwym indywiduizmem. O ile jednak w odniesieniu do pseudoindywiduizmu niewątpliwie prawdziwe jest twierdzenie, że „wiara w spontanicznie powstające produkty społeczne była logiczną niemożliwością dla wszystkich filozofów, którzy traktowali indywidualnego człowieka jako punkt wyjścia i zakładali, że tworzy on społeczeństwa, wiążąc swą jednostkową wolę z innymi w drodze formalnej umowy”, o tyle prawdziwy indywiduizm jest jedyną teorią, która może rościć sobie pretensje do tego, że pozwala uchwycić intelektem tworzenie się spontanicznych produktów społecznych. Ponadto zaś, podczas gdy teorie projektowe prowadzą do wniosku, że procesy społeczne można wprząc w służbę ludzkim celom tylko wtedy, gdy są poddane kontroli jednostkowego ludzkiego rozumu, a więc teorie te prowadzą bezpośrednio do socjalizmu, prawdziwy indywiduizm twierdzi, że – przeciwnie – ludzie pozostawieni samym sobie często osiągają więcej, niż mógłby zaprojektować czy przewidzieć jednostkowy ludzki rozum. (...) Ze świadomości ograniczeń indywidualnej wiedzy oraz z faktu, że żadna osoba czy grupa osób nie może wiedzieć tego wszystkiego, co jest wiadome innym, indywiduizm wyciąga równie swój główny wniosek praktyczny: żądanie ścisłego ograniczenia wszelkiego przymusu czy wyłączności władzy.

A. Rand, *Cnota egoizmu*, przeł. na podstawie wydania oficyny liberałów (Warszawa 1987), Poznań 2000.

A. Rand, *Powrót człowieka pierwotnego*, przeł. Z.M. Czarnecki, Poznań 2003.

A.F. von Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, tłum. G. Łuczkiewicz, Kraków 1998.

Źródło: Englishsquare,.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Polecenie 2

Wysłuchaj audiobooka i odpowiedz na pytanie: czym różni się wolność w znaczeniu możliwości działania, wolność polityczna i wolność wewnętrzna od wolności indywidualnej. Następnie wykonaj pozostałe zadania.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/P14ljWfdJ>

Friedrich August von Hayek

Konstytucja wolności

W tym sensie „wolność” odnosi się tylko do stosunków między ludźmi, a jedynym jej ograniczeniem jest przymus stosowany przez ludzi. Oznacza to w szczególności, że zakres fizycznych możliwości, spośród których człowiek może wybierać w danym momencie, nie ma bezpośredniego odniesienia do wolności. Alpinista na trudnym podejściu, który widzi tylko jedną drogę uratowania życia, jest bezspornie wolny, chociaż trudno byłoby twierdzić, że ma jakiś wybór.

Wolność w znaczeniu możliwości działania, wolność polityczna i wolność wewnętrzna nie są stanami tego samego rodzaju, co wolność indywidualna: nie możemy tedy, poświęcając trochę jednej dla uzyskania więcej innej, uzyskać w ostatecznym rachunku jakiegoś wspólnego elementu wolności. Przez taką wymianę możemy z powodzeniem zyskać jedną dobrą rzecz zamiast innej. Ale sugerować, że występuje w nich wspólny element, co pozwalałoby nam mówić, że wynik takiej wymiany wpływa na zakres wolności, jest czystym obskurantyzmem, najprymitywniejszym rodzajem filozoficznego realizmu, który przyjmuje, że ponieważ określamy te stany tym samym słowem, to musi w nich tkwić także

wspólny element. Przecież pragniemy ich najczęściej z różnych powodów, a ich obecność lub brak powodują różne skutki. Jeśli musimy wybierać, nie możemy tego zrobić pytając, czy wolność poszerzy się w ogólnym rachunku, lecz decydując, który z tych dwóch stanów cenimy wyżej.

Maksyma Sokratesa mówiąca, że uznanie naszej niewiedzy jest początkiem mądrości, pozwala nam głębiej zrozumieć społeczeństwo. Pierwszym tego czynnikiem jest uświadomienie sobie u człowieka nieznajomości wielu czynników, które pomagają mu realizować jego zamiary. Większość ułatwień w życiu społecznym, szczególnie w jego bardziej rozwiniętych formach, które nazywamy „cywilizacją”, polega na tym, że jednostka korzysta z rozleglejszej wiedzy niż sobie to uświadamia.

Racjonalista, który pragnie podporządkować wszystko ludzkiemu rozumowi, staje więc wobec prawdziwego dylematu. Posługiwanie się rozumem ma na celu kontrolę i przewidywanie. Ale proces rozwoju rozumu opiera się na wolności i nieprzewidywalności ludzkich działań. Ci, którzy wysławiają potęgę ludzkiego rozumu, zwykle widzą tylko jedną stronę wzajemnego wpływu ludzkiej myśli i działania, kiedy to rozum jest jednocześnie wykorzystywany i kształtowany. Nie rozumieją oni, że osiągnięcie postępu wymaga, aby proces społeczny, z którego wynika rozwój rozumu, pozostawał poza jego kontrolą.

Z faktu, że ludzie są bardzo różni wynika, iż jeśli traktujemy ich jednakowo, to efektem musi być ich nierówność sytuacji, i że jedynym sposobem zrównania jej byłoby traktowanie ich w sposób zróżnicowany. Dlatego też równość wobec prawa i równość materialna są nie tylko czymś innym, albo pozostają we wzajemnej sprzeczności; możemy zapewnić albo jedno albo drugie, ale nigdy obu równocześnie. Równość wobec prawa, która jest warunkiem wolności, prowadzi do nierówności faktycznej.

To nowe ujęcie, znane jako „czysta teoria prawa”, propagowane przez profesora H. Kelsena, sygnalizowało ostateczny zanik całej tradycji ograniczonych rządów. Jego nauki skwapliwie poparli wszyscy ci reformatorzy, którzy widzieli w tradycyjnych barierach irytującą przeszkodę, zagrażającą drogę ich ambicjom i chcieli znieść wszystkie ograniczenia władzy większości.

Ćwiczenie 1

Na podstawie informacji zdobytych podczas lekcji odpowiedz, co to jest „brzytwa liberała” i jaką funkcję przyjmuje w państwie neoliberalnym.

Ćwiczenie 2

Połącz myśliciela z jego poglądami.

August F. von Hayek

sprowadził liberalizm do pojęcia własności.

Raymond Aron

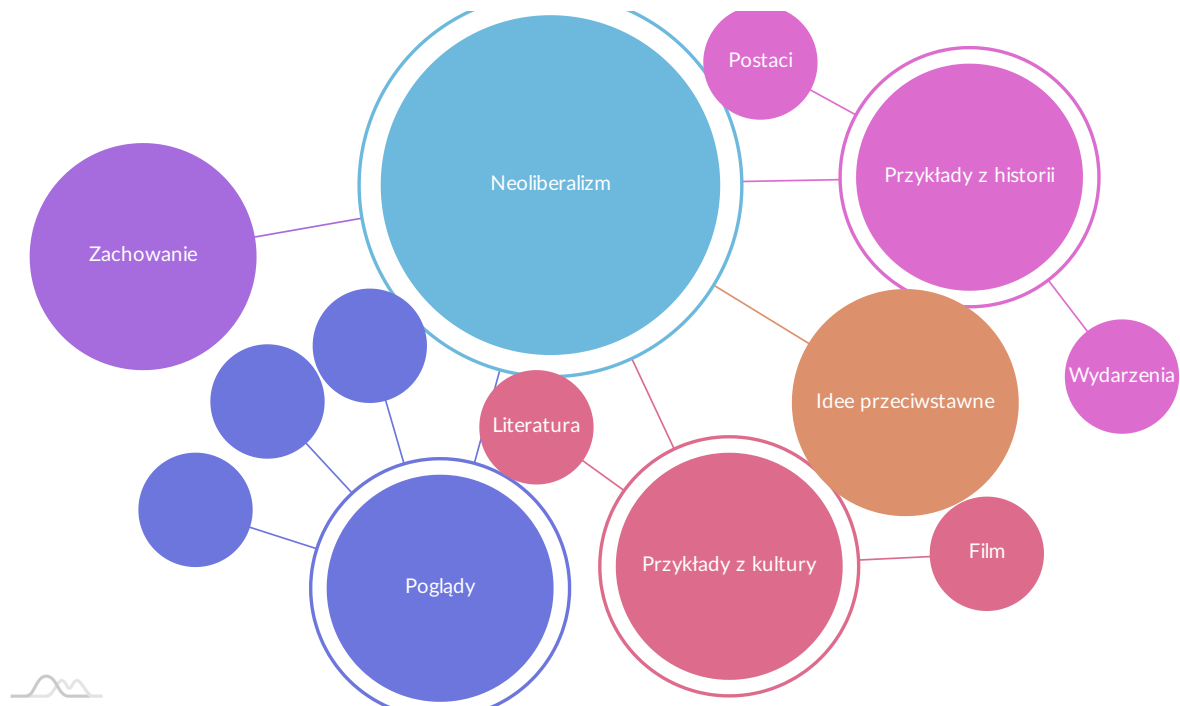
uważał, że siła społeczeństwa tkwi w indywidualizmie.

Ludwig von Mises

dowodził, że demokracja najpełniej zachowuje wolności formalne.

Polecenie 3

Stwórz mapę myśli wokół pojęcia *neoliberalizm*, która pomoże ci uporządkować dotychczasowe przemyślenia. W jaki sposób treść mapy zmieniła się w porównaniu z wersją przygotowaną przez ciebie na początku lekcji?

Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Praca domowa

Ćwiczenie 3

Napisz esej na temat: Idea wolnego rynku a sprawiedliwość społeczna.

Dla nauczyciela

Autor: Ewa Orlewicz

Przedmiot: Filozofia

Temat: Słownik filozoficzny: neoliberalizm

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

III. Wybrane problemy filozofii.

10. Wybrane spory z zakresu filozofii polityki. Uczeń, definiując odpowiednie terminy i analizując argumenty, rekonstruuje następujące spory:

- 1) o naturę społeczeństwa (indywidualizm – kolektywizm);
- 3) o naczelne wartości życia społecznego (liberalizm kulturowy – konserwatyzm);

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się.

Cele lekcji. Uczeń:

- opisuje genezę i założenia neoliberalizmu;
- przedstawia stanowiska najważniejszych twórców myśli neoliberalnej;
- wskazuje doktryny opozycyjne wobec neoliberalizmu;
- rozpoznaje w tekstach źródłowych wartości właściwe myśli neoliberalnej.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm;
- nauczanie wyprzedzające.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- dyskusja;
- prezentacja multimedialna;
- audiobook.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;

- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. **Przygotowanie do zajęć.** Przed lekcją nauczyciel udostępnia uczniom na platformie materiał „Słownik filozoficzny: neoliberalizm”. Uczniowie mają za zadanie przygotować odpowiedzi na pytania zawarte w sekcji „Zastanów się”.

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel przedstawia uczniom temat lekcji i cele zajęć, które wyświetla przy użyciu tablicy interaktywnej lub rzutnika, oraz wspólnie z uczestnikami zajęć ustala kryteria sukcesu.
2. **Raport z przygotowań.** Nauczyciel, za pomocą raportu dostępnego w panelu użytkownika, weryfikuje przygotowanie uczniów do lekcji: sprawdza ich odpowiedzi na pytania w sekcji „Zastanów się”. Czyta na głos wybrane z nich. Następnie na podstawie odpowiedzi uczniów inicjuje dyskusję, zadając pytanie: *Co to znaczy być (neo)liberałem? Czy jest to coś innego, niż być liberałem?*

Faza realizacyjna:

1. **Praca z multimedium nr 1.** Nauczyciel dzieli klasę na grupy. Każdej z nich zadaje do opracowania części multimedium w sekcji „Prezentacja multimedialna”.

Zespoły pracują według ustalonego porządku:

- grupa 1: tło historyczne;
- grupa 2: doktryna;
- grupa 3: postaci neoliberalizmu;
- grupa 4: oponenti

Uczniowie przygotowują krótkie wystąpienia z syntezą przydzielonego materiału oraz odpowiedziami na zadane pytania. Po wyznaczonym czasie zespoły prezentują efekty swojej pracy.

2. Praca z multimedium nr 2. Nauczyciel prezentuje multimedia z sekcji „Audiobook”. Tym razem uczniowie pracują w parach, przygotowując odpowiedzi na pytania:

–*Co jest głównym założeniem neoliberalizmu: wspólnota czy indywidualizm?*

Uzasadnij swoją odpowiedź.

–*Czym różni się wolność w znaczeniu możliwości działania, wolność polityczna i wolność wewnętrzna od wolności indywidualnej?*

Po wyznaczonym czasie wybrane pary odczytują swoje odpowiedzi na forum. Inni uczniowie uzupełniają ich wypowiedzi. Nauczyciel pilnuje porządku pracy, pełni rolę doradcy i udziela uczniom informacji zwrotnej.

3. Uczniowie w parach opracowują quiz sprawdzający wiedzę z całej lekcji. Po określonym czasie wymieniają się przygotowanymi pytaniami z inną parą uczniów. Następnie wspólnie komentują swoje odpowiedzi.

Faza podsumowująca:

1. Uczniowie indywidualnie przygotowują propozycje rozwinięcia mapy myśli w sekcji „Zastanów się”. Porównują swoje propozycje z wersją przygotowaną przed lekcją, dokonując autoewaluacji.

2. Wszyscy uczniowie podsumowują zajęcia, zwracając uwagę na nabyte umiejętności.

Praca domowa:

1. Uczniowie wykonują ćwiczenia 1 i 2 z sekcji „Audiobook”.

Materiały pomocnicze:

- R. Aron, *Esej o wolnościach*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1997.
- W. Sadurski, *Neoliberalny system wartości politycznych*, Warszawa 1980.

Wskazówki metodyczne opisujące różne zastosowania multimedium:

- Uczniowie zapoznają się z multimediami w sekcji „Prezentacja multimedialna” i przygotowują do niego pytania. Następnie zadają je sobie nawzajem, sprawdzając stopień przyswojenia jego treści.